

VOJNIČKI ŽIVOT U POZADINI RATOVANJA: SVAKODNEVICA MLETAČKIH VOJNIKA U ZADRU ZA VRIJEME KANDIJSKOG RATA (1645.–1669.) KROZ ANALIZU SPISA ZADARSKIH BILJEŽNIKA

Filip NOVOSEL

Hrvatski institut za povijest, Opatička 10, 10000 Zagreb, Republika Hrvatska
e-mail: novosel@isp.hr

IZVLEČEK

Na podlagi notarskih listina mesta Zadar se avtor v članku ukvarja s študijem določene profesionalne skupine. Gre za vojake, katerih stalna prisotnost v mestu je bila pomembna predvsem za prevlado Beneške republike na vzhodnem Jadranu, obenem zaradi preprečevanja nenehnih groženj celotni regiji v obdobju pete beneško-osmanske vojne (Kandijska vojna). Omenjeni viri vsebujejo številne informacije o materialnih in socialnih razmerah vojakov, o njihovi interakciji s civilnim prebivalstvom in o vsakdanjem življenju, ki ni bilo vedno povezano z vojaškimi dejavnostmi. Z analizo smo poskušali pridobiti bolj poglobljen vpogled v to, kako je vojak zgodnje moderne dobe preživel čas izven bojnega polja, torej v družbi, ki so jo sestavljali predvsem civilisti.

Ključne besede: vojaška zgodovina zgodnjega novega veka, Beneška republika, Dalmacija, Zadar, urbana zgodovina, družbena zgodovina, vsakdanje življenje

VITA MILITARE DURANTE LA GUERRA: LA QUOTIDIANITÀ DEI SOLDATIVENEZIANIAZARANELCORSODELLAGUERRADICANDIA (1645–1669)ATTRAVERSOL'ANALISIDEGLIATTINOTARILIZARATINI

SINTESI

Sulla base degli atti notarili della città di Zara l'autore prende in esame una categoria professionale specifica. Si tratta del gruppo di militari la cui presenza costante in città era importante innanzitutto per il dominio della Repubblica di Venezia nell'Adriatico orientale, come pure per contrastare le costanti minacce all'intera regione durante gli eventi bellici nel periodo della Guerra di Candia. Le fonti menzionate contengono numerose informazioni riguardo le condizioni materiali e sociali dei soldati, il loro interagire con la popolazione civile e la loro quotidianità, non necessariamente legata alle attività militari. Con questa analisi si è cercato di ricavare una visione più approfondita del modo nel quale un soldato della prima età moderna trascorrevva il tempo al di fuori del campo di battaglia, dunque all'interno di una società composta in prevalenza da civili.

Parole chiave: storia militare della prima età moderna, Repubblica di Venezia, Dalmazia, Zara, storia urbana, storia sociale, quotidianità

UVOD¹

Jedna šesnaestostoljetna francuska definicija vojnika plaćenika glasi: „čovjek koji je prisiljen riskirati smrt kako bi živio“ (Tallet, 2003, 93). Život na ratnom frontu uvijek je bio vrlo nezahvalan u mnogo pogleda, pogotovo ako se radilo o običnom vojniku, često pejorativno nazivanom topovskim mesom. Pritom razdoblje ranog novog vijeka očito nije iznimka, kako pokazuje i spomenuti citat. Naprotiv, izgleda da je senzibilitet za sve strahote rata od tog razdoblja donekle porastao pa i umjetnici, uz još uvijek standardnu glorifikaciju ratova, počinju naglašavati loše strane vojničkog života, obraćajući mnogo pažnje upravo običnom vojniku i njegovom okruženju te općenitoj surovosti vojničkog života i ratovanja u koji je često bilo upleteno i civilno stanovništvo. Također, velik broj ondašnjih intelektualaca u svojim je tekstovima počeo izražavati antiratne stavove, iako je standardni prikaz ratovanja kao nečeg potrebnog i opravdanog, ili pak herojskog, ostao sveprisutan (Tallet, 2003, 232–235).

Rezultat gore navedenih činjenica može se objasniti brojnim promjenama u samom ratovanju u odnosu na prethodna razdoblja. Naime, suvremeni se vojni povjesničari uglavnom slažu kako je od 16. stoljeća nadalje broj aktivnih vojnika znatno porastao, a u kontekstu sveopće vojne revolucije u Europi utjecaj rata na civilno stanovništvo, kako ruralno tako i urbano, bio je veći nego ikada do tada u povijesti.² Novi sustavi fortifikacija promijenili su izgled gradova, ratovi su trajali dulje i zahtijevali više vojnika za koje je bilo potrebno osigurati logistiku čiji bi se izostanak nadoknađivao pljačkom, a ukoliko bi i izbjegli izravan ratni utjecaj, civili nisu bili pošteđeni povećanja poreza za ratne potrebe (Tallet, 2003, 4, 232).

Okruženje koje je vojniku bilo najprirodniji habitat, osim samog bojišta, zasigurno je bio pogranični teritorij. S obzirom da Dalmacija, kao uostalom i ostale hrvatske zemlje u razdoblju ranog novog vijeka, predstavlja dio nesigurnog i dinamičnog europskog *Antemurale Christianitatis*, ona je u velikoj mjeri svjedočila gore navedenim promjenama vezanima za ratovanje i vojsku te je upravo iz tog razloga ovdje uzeta kao predmet analize. Dakle, na primjeru ranonovovjekovnog mletačkog vojnika u Dalmaciji sredine 17. stoljeća u ovom će radu najviše pažnje biti posvećeno nekim aspektima vezanim uz život u pozadini ratovanja kako bi se stekla nova saznanja o tome kakav je bio položaj vojnika u europskom ranonovovjekovlju. Konkretnije, da bi se barem djelomično odgovorilo na upravo postavljeno pitanje, nastojat će se pokazati kako je funkcionirao život vojnika stacioniranih u glavnom gradu mletačke pokrajine Dalmacije i Albanije – Zadru.

Dakako, kada se govori o ratovanju Mletačke Republike i Osmanskog Carstva, ono je bez svake sumnje neizostavna tema domaće historiografije. Iako po broju istraživača možda nevelika, svejedno se može reći kako postoji određena historiografska tradicija bavljenja tom problematikom. No, dok je glavni naglasak dugo vremena bio prvenstveno na proučavanju same ratne događajnice što se, primjerice, može vidjeti iz radova Gligora

1 Ovaj rad sufinancirala je Hrvatska zaklada za znanost projektima pod brojevima 3675 i 6547.

2 Uz spomenutog Franka Talleta, o problematici vojne revolucije, vidi još na primjer u: Duffy, 1980; McNeill, 1982, 117–143; Wilson, 1999.

Stanojevića (Stanojević, 1958, 93–182; Stanojević, 1970), Seida Traljića (Traljić, 1959, 409–429; Traljić, 1973, 447–458) ili Marka Jačova (Jačov, 1991), a u novije vrijeme djelomično i Josipa Vrandečića (Vrandečić, 2013),³ veći dio recentnih studija ipak sagledava ovu problematiku iz raznih drukčijih perspektiva. Tako se danas istraživanja bave istaknutijim pojedincima ili čitavim postrojbama domaćeg ili stranog podrijetla koje su služile u mletačkoj vojsci, ili pak raznim pitanjima vojne organizacije u Mletačkoj Republici. Uz radove Lovorke Čoralić, Maje Katušić i Tee Mayhew,⁴ ovdje bih posebno istakao doktorske disertacije Domagoja Madunića (Madunić, 2012) i Nikole Markulina (Markulin, 2014). Gledano iz strogo vojnopovijesne perspektive, posljednja su dvojica navedenih kolega svojim radom uvelike doprinijeli boljem poznavanju upravo brojnih specifičnosti same organizacije i funkcioniranja mletačke vojske na prostoru mletačke provincije Dalmacije i Albanije, stavljajući sam tijekom ratovanja u drugi plan, iako je područje interesa kod Markulina kronološki usmjereno na nešto kasnije razdoblje od ovdje proučavanog. Raznolika arhivska građa koju su koristili pokazala se izvrsnom za rješavanje brojnih zanemarenih pitanja, od ustroja vojske i egzaktnih podataka o njezinoj brojnosti, preko problema opskrbe i financiranja, do usustavljanja same onoveremene vojne terminologije. Nadovezujući se na njihova dostignuća, u ovom ću se kratkom radu fokusirati na samu sliku vojničkog života koja će biti prezentirana, kako je već rečeno, kroz primjer Zadra, grada koji je, unatoč ratnoj opasnosti, živio vrlo dinamičnim životom čime svakako potiče na istraživanje i pritom ću nastojati dati dodatni doprinos poznavanju i razumijevanju vojničkog života u Dalmaciji 17. stoljeća izvan samog bojišta.

O PRIRODI I SPECIFIČNOSTIMA ARHIVSKE GRAĐE

Za razliku od materijala koji su u svojim studijama koristili gore spomenuti kolege, u središtu ovoga istraživanja bit će građa za koju se ne može reći da je prvenstveno vojne prirode. No, to nikako ne znači da nije od velike važnosti za daljnje proučavanje brojnih ne striktno ratnih ili vojnoorganizacijskih tema u kontekstu vojne povijesti kao istraživačke poddiscipline, već daje širu sliku života vojnika izvan ratišta ili vojnog logora, u jednom drukčijem svakodnevnom okruženju od onog obilježenog ratom ili suživotom isključivo s ratnim drugovima. Naime, radi se o spisima iz fonda pod nazivom Bilježnici Zadra (HR-DAZD-31, BZ) u Državnom arhivu u Zadru koji će sada biti ukratko predstavljani.

Naravno, ovdje je potrebno naglasiti kako ovo nije jedina građa pogodna za proučavanje ovdje predstavljene tematike. Kao primjer dopune bilježničkim spisima mogu se navesti fondovi *Generalni providuri za Dalmaciju i Albaniju* (HR-DAZD-1, GPDA), potom *Općina Zadar. Knez Zadra* (HR-DAZD-20, OZKZ), ili *Matične knjige* iz Državnog arhiva u Zadru i Nadbiskupskog arhiva u Zadru (HR-AZDN-43, MKZd) te, iz neizostavnog Archivio di Stato di Venezia, primjerice građa iz fondova *Capi del*

3 Međutim, isti autor bavio se i vojnom tematikom na način koji se spominje u nastavku pa bi ovdje trebalo istaknuti njegov rad o vojnoj revoluciji u Dalmaciji, v. u: Vrandečić, 2001, 293–310.

4 Od velikog broja radova spomenutih autorica, ovdje se može istaknuti nekoliko novijih. V. npr.: Čoralić, Katušić, 2014; Čoralić, Katušić, 2016; Čoralić, Katalinić & Katušić, 2016; Mayhew, 2008; Mayhew, 2009.

Consiglio dei Dieci: Lettere di Rettori e di altre cariche, Inquisitori di Stato: Lettere ai Proveditori Generali in Dalmazia ed Albania 1624–1736, Senato: Dispacci, Proveditori da terra e da mar e altre cariche ili *Senato: Dispacci dei Rettori*.⁵ Naravno, ne smije se zanemariti niti već objavljena građa vrijedna za vojnu povijest Dalmacije u ranom novom vijeku. Uz neizostavno djelo suvremenika Kandijskog rata Franje Difnika pod naslovom *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji* (Difnik, 1986) i dio vezan za ovo razdoblje nalazi se prvenstveno u ediciji Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium* u seriji *Commissiones et relationes Venetae* (Novak, 1972; Novak, 1977) gdje su u najvećoj mjeri skupljeni razni izvještaji generalnih providura jednim dijelom vezani za ovdje razmatrano razdoblje, ili raznovrsna građa u knjizi Vicka Solitra *Povijesni dokumenti o Istri i Dalmaciji* (Solitro, 1989). No, za istraživanje svakodnevnog života, može se reći kako bilježnički spisi ipak govore najviše.

Što se tiče samih bilježnika unutar ovdje proučavanog razdoblja, u Zadru je sveukupno djelovalo njih devet, pri čemu vijek službe pojedinog bilježnika znatno varira, kao i njihova produktivnost. Nime, dok neki od njih bilježnički posao obavljaju preko desetljeća, drugi su tu dužnost obnašali samo nekoliko godina. Isto tako, iz različitih razloga jedni su pritom zaposleni svakodnevno, dok su drugi vrlo rijetko angažirani za obavljanje bilježničkog posla. Stoga Francesco Lantana ovdje uopće nije uzet u obzir jer kod njega nije zabilježen niti jedan vojnik, a najdugovječniji bilježnik, Šimun Brajčić, izostavljen je iz ove kvantitativne analize jer je djelovao tijekom cijelog ovdje razmatranog razdoblja (i puno dulje) te ostavio golemi opus od sedam busta materijala koji iziskuje dodatnu obradu. Građa koja se nalazi među bilježničkim spisima vrlo je raznovrsna, a sami bilježnici kategorizirali su ju otprilike ovako: *Istrumenti, Procure, Carte varie, Estimi, Processi et Sentenze arbitrali, Inventarii, Testamenti*, s tim da su punomoći (*procure*) kod pojedinih bilježnika sastavni dio *insturmenata*. Kao i u slučaju broja bilježnika, za istraživanje sam se morao ograničiti na pojedine vrste dokumenata, stoga u ovom slučaju nisu u obzir uzete procjene i sudski procesi. Zbog toga kvantitativna analiza možda donekle jest okrnjena, ali za potrebe kvalitativnog razmatranja problema na čemu se ovo istraživanje zapravo temelji, i bez uzimanja u obzir ovih vrsta dokumenata, njihov se sadržaj često posredno spominje među instrumentima ili inventarima i mirazima pa tako doznajemo za razloge sukoba ili vrijednost procijenjene robe bez potrebe zasebnog prolaženja te vrste spisa. *Carte varie* također nisu uzimane u obzir iz jednostavnog razloga da se izbjegne nepotrebno ponavljanje, s obzirom da su to svojevrsne skice dokumenata unošenih u službene spise. Pošto su instrumenti skupina vrlo šarolikih slučajeva, za potrebe ove analize podijeljeni su u više kategorija: sporazumi, kupoprodajni ugovori, mirazi, najmovi i darovnice.⁶

5 Ovdje su navedeni podaci gdje se točno nalazi građa iz spomenutih fondova Mletačkog arhiva vezana za Dalmaciju u razdoblju Kandijskog rata: ASVe, Capi del Consiglio dei Dieci: Lettere di Rettori e di altre cariche, busta (b.) 284; Inquisitori di Stato: Lettere ai Proveditori Generali in Dalmazia ed Albania 1624–1736, b. 46; Senato: Dispacci, Proveditori da terra e da mar e altre cariche, b. 304–335; Senato: Dispacci dei Rettori, filze 50–59.

6 Na žalost, bilo kakva studija o bilježnicima na istočnojadranskoj obali u 17. stoljeću još uvijek ne postoji, ali radovi nekih hrvatskih medijevista o bilježnicima u kasnom srednjem vijeku ili objavljena izvorna građa

U opisanoj građi koja za razmatrano razdoblje broji 2406 dokumenata, generalno se primjećuje kako ne postoji niti jedan društveni sloj, niti jedno zanimanje koji nisu zastupljeni, a postoje u Zadru, pa se tako među svima njima nalaze i vojnici. Koje mjesto oni, dakle, zauzimaju u tom cjelokupnom gradskom životu? Uz naglasak kako se ipak radi o ratnim godinama pa se sljedeći zaključci ipak samo s velikom dozom rezerve mogu primijeniti na mirnodopsko razdoblje, udio vojnog osoblja svih rangova, od običnih vojnika do najviših činova, kao i njihova upletenost u najrazličitije vrste poslova u dokumentima iznosi gotovo 50 % (46,84 %). Točnije, oni se spominju u 1127 isprava. Naravno, kako bi se dobila jasnija slika stvarnog udjela vojnika u svakodnevnom životu grada, ovaj broj treba reducirati uzimajući u obzir dva osnovna razloga njihovog pojavljivanja u spomenutim ispravama po kriteriju podjele na njihovu posrednu i neposrednu funkciju u određenoj ispravi. Naime, posrednima se mogu okarakterizirati oni koji se javljaju samo kao svjedoci pri sklapanju dokumenta, koji se spominju kao susjedi posjeda za koji se vrši kupoprodaja, a nemaju aktivnu ulogu u poslovanju, ili pak oni koji se samo usputno spominju kao članovi obitelji stvarnih aktera pojedine isprave. Naravno, podaci koje bilježnici redovito unose i kada se ne radi o neposrednim akterima, kao što su rod vojske, čin ili podrijetlo pojedinca, generalno su vrlo vrijedni i također se trebaju uzeti u obzir, ali oni nam ipak ne govore previše o aktivnoj zastupljenosti vojnika u svakodnevnom životu grada. Stoga će u nastavku više pozornosti ipak biti posvećeno onim vojnicima koji su i sami bili inicijatori ili neposredan razlog sastavljanja bilježničkih spisa, primjerice kod oporuka kao sastavljači ili kao nasljednici pojedinih legata, ili kod punomoći kao opunomoćitelji ili opunomoćenici i slično.

BITI VOJNIK U GRADU – NEKI ASPEKTI SVAKODNEVICE VOJNIKA U ZADRU

Zadar je u ovdje razmatranom razdoblju neupitno najvažniji grad mletačke provincije Dalmacije i Albanije (Novak, 1965). Iako zbog ratnih opasnosti i još uvijek prisutnih epidemija, broj stanovnika značajno oscilira pa tako prema procjenama u razdoblju pred Kandijski rat ima 5474, dok nakon rata ima 3300 stanovnika (Jelić, 1959, 349–509; Raukar, Petricioli, Švelec & Peričić, 1987, 371–372), prema čemu je u usporedbi s nekim drugim centrima zapadne Europe brojčano ne toliko značajan,⁷ on svejedno predstavlja upravno, gospodarsko, kulturno i vojno središte pokrajine zbog čega su njegovoj sigurnosti središnje mletačke vlasti pridavale posebnu pažnju. Njihova briga da očuvaju Zadar od neprijateljskih prijetnji vrlo je jasno manifestirana u brizi oko izgradnje najsuvremenijeg fortifikacijskog sustava onoga vremena, najvećim dijelom izgrađenim tijekom 16. stoljeća, čiji je krajnji rezultat bio izostanak izravne opsade grada kroz čitavo

za 18. stoljeće mogu poslužiti za bolji uvid u rad bilježnika i prirodu same građe, v. u: Grbac, 2008; Ladić, 2014; Bartulović, 2016; Balić, Čoralić & Novosel, 2012; Balić, Čoralić & Novosel, 2014. Također, za bolje razumijevanje rada bilježnika, neizostavne su studije talijanske povjesničarke Marije Pie Pedani i slovenskog povjesničara Darka Darovca, v.: Pedani Fabris, 1996; Darovec, 1994.

7 Više o fenomenu manjih urbanih zajednica u ranonovovjekovnoj Europi, v. npr. u: Clark, 1995. O kretanjima stanovništva, posebno u manjim gradovima, kao i o specifičnosti sredozemnog prostora, v. u: Vries, 2007, 22, 49, 66–77, 121–172.

razdoblje ratovanja Mletačke Republike i Osmanskog Carstva.⁸ Ukoliko se u obzir uzme kompleksnost izgradnje ranonovovjekovnih fortifikacija koja je iziskivala iznimno velike troškove i angažman vrhunskih vojnih inženjera, postaje još jasnije koliko je Zadar značio Mlečanima.⁹ Prema dosadašnjim istraživanjima, ustanovljeno je kako je još od vremena nakon Ciparskog rata (1570.–1573.) u samom gradu boravilo najmanje 400 vojnika i određen broj časnika organiziranih u pet četa na čelu s po jednim kapetanom, dok su posebnu skupinu činili topnici čiji je broj varirao, da bi u vrijeme Kandijskog rata dosegao i stotinu. Kako vojarnje u gradu nije bilo, vojnici su bili raspoređeni po privatnim kućama, a u prvoj polovici 17. stoljeća organizirano je logorište, *kvartir*, za vojsku i konjicu gdje se u iznimnim trenucima priprema za veće vojne operacije znalo smjestiti do 3000 vojnika, zbog čega je za njihove potrebe uziman i lazaret sv. Marka, dok je za potrebe konjice redovito bilo stacionirano 500 konja (Novak, 1972, 214–222; Raukar, Petricioli, Švelec & Peričić, 1987, 359–360; Madunić, 2012, 47, 176, 248; Pederin, 1990, 44).¹⁰ U ovdje analiziranim ispravama povremeno se, ili kao dijelovi grada u kojima se određeni ugovor sklopio, ili pak u kojima se nalazi nekretnina iz pojedinog kupoprodajnog ugovora, spominju konjanički kvartir, „Quartier della caualleria”, u predjelu sv. Ivana te „delle Segniane / di Segniani“ pokraj gradskog zida.¹¹ Također, još je 1592. godine u gradu osnovana i vojna bolnica, obnavljana i proširivana tijekom 17. stoljeća (Raukar, Petricioli, Švelec & Peričić, 1987, 405; Pederin, 1990, 47; Mayhew, 2009, 257).¹²

Prema tome, velika uloga vojnika u gradu je neupitna, a dodatno tome u prilog govori upravo njihova redovita zastupljenost u predstavjenim bilježničkim spisima. Ukoliko i nisu uvijek bili neki od aktera zbog kojih se isprava sastavljala, sama njihova česta angažiranost u ulozi svjedoka pri sklapanju najrazličitijih poslova između, u mnogim slučajevima, isključivo civilnih stranaka, govori u prilog tome da nisu bili niti zatvorena niti marginalizirana skupina već aktivni čimbenici u društvenom životu grada. Uz to, također se mora dodati kako nema izražene ekskluzivnosti s obzirom na rod vojske ili čin – među svjedocima se nalaze časnici svih rangova, ali i obični vojnici. No, od samog prebrojavanja spomena vojnika u bilježničkim spisima, detaljnija analiza sadržaja tih isprava daje mnogo konkretniju sliku tko su oni sami bili, čime su se uz svoj vojni angažman bavili te kakav je i koliko intenzivan bio njihov odnos s civilnim stanovništvom u smislu međusobnog (ne)prihvaćanja i uopće intenziteta interakcije čemu će se u nastavku posvetiti pažnja.

8 O izvještajima vezanim za važnost zadarskih zidina jednog inženjera suvremenika v.: Bertoša, 2003, 54, 101–102. O procesu gradnje zidina i značaju tog projekta, v. u: Žmegač, 2009, 31–62; Madunić, 2012, 39–40.

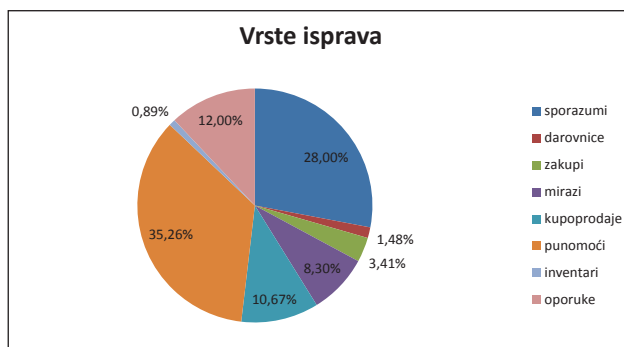
9 O važnosti i kompleksnosti ranonovovjekovnog fortifikacijskog sustava postoji opsežna strana literatura, v. npr. u: Duffy, 1979; Pollak, 2014.

10 Za ovako velik broj vojnika u pojedinim trenucima rata u Zadru, kao i o procjenama potrebnih vojnika za obranu od potencijalne opsade, v.: Madunić, 2012, 83, 99, 247, 381.

11 Za spomen konjaničkog kvartira, v. npr.: HR-DAZD-31, BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 16. XI. 1645. Za drugi spomenuti kvartir, na temelju bilježničkih spisa ne može se odrediti točna lokacija, odnosno pokraj kojeg bi se točno zida nalazio. Može se jedino pretpostaviti kako je to upravo taj kvartir spominjan u suvremenoj literaturi, v. npr.: HR-DAZD-31, BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 2.VII. 1653.

12 Spominje se kao toponim i u bilježničkim spisima kao „hospedal de soldati“, v.: HR-DAZD-31, BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 10. XI. 1649.

Ipak, najprije još malo brojeva. Kada se iz bilježničkih spisa uzetih u obzir odbace oni čije sastavljanje nije izravno inicirano od strane neke vojne osobe, od spomenutih 1127, ostaje broj od 675 dokumenata. Sljedeći grafikon pokazuje vrste isprava u kojima vojnici sudjeluju kao akteri, a iako se zastupljenost pojedine vrste isprava razlikuje od bilježnika do bilježnika, ovaj grafikon ipak pokazuje jedan generalni trend.

Grafikon 1: Prisutnost vojnika kao aktera u spisima zadarskih bilježnika (1645.–1669.).¹³

Prema ovome, najzastupljenije su upravo punomoći koje su sklapane najčešće zbog zastupanja stranke u novčarskim ili pravnim poslovima pred nadležnim magistraturama. Opuномоćenici su u najvećem broju slučajeva njima poznate osobe, od članova obitelji do vojnih kolega, ali javljaju se i profesionalni pravni zastupnici – odvjetnici i pravobranitelji. Slijede sporazumi, u koje spadaju najrazličitije vrste pravnih dogovora poput izmirenja ili bilo kakvog vođenja sudskih procesa, isprave o podjeli imovine, jamstva, razrješenja dugovanja, isplate vojničkih plaća ili ugovori o vojnom angažmanu kao i, karakteristično za razdoblje o kojem je riječ, razmjena ili otkup ratnih zarobljenika. Kupoprodajni ugovori najčešće se odnose na trgovinu nekretninama najrazličitijih vrsta kako gradskih tako i onih izvan gradskih zidina, a rjeđe se trguje pokretninama. Oporuke imaju standardni obrazac, a njihova duljina ovisi o imovini oporučitelja koja je u pravilu odraz vojnog čina, kao i o broju nasljednika. Po učestalosti slijede mirazi kojih detaljnost također ovisi o imovinskom statusu mladenaca. Najmovi se, kao i većinom kupoprodaje, bave nekretninama. Slijede darovnice koje se vrše kao zahvala za pruženu pomoć ili uzdržavanje tijekom boravka u gradu, a najrjeđe su zastupljeni inventari.

¹³ Na temelju navedenih dokumenata i sljedećih arhivskih fondova: HR-DAZD-31, BZ, B. Lantana; HR-DAZD-31, BZ, F. Lantana; HR-DAZD-31, BZ, Z. Braicich.

O MATERIJALNOM I DRUŠTVENOM STATUSU VOJNIKA

Kao što su zasebne profesionalne skupine činili trgovci, obrtnici ili svećenici, tako je i vojska predstavljala jednu od njih. No, u sebi je, opet kao i sve ostale, bila vrlo heterogena kako u vojnohijerarhijskom smislu koji je u pravilu ujedno reflektirao i uopće materijalni te društveni status pojedinih vojnika, tako i u onom etničkom. Kako je već rečeno, bilježnici su redovito, iako opet ne u potpunosti vojničkom strogoćom, unosili vojnički čin, rod vojske i uglavnom podrijetlo pojedinog vojnika što daje vrijednu sliku raznovrsnosti te profesionalne skupine. Stoga se iz pregledane građe lako može vidjeti kako su u gradu zastupljene apsolutno sve hijerarhijske vojne strukture, od običnog vojnika preko nižih časnika do pukovnika te svi rodovi, od pješništva, konjaništva, topništva do pomorskih jedinica i pratećeg vojnog osoblja poput oružara, ljekarnika ili konjušara.

Na samom početku vrlo je važno naglasiti kako mnogi od njih dolaze iz potpuno različitih kulturnih okruženja od onog zadarskog pa i šireg sredozemnog. Naime, njihovo podrijetlo seže od samog grada i okolice, preko čitave istočnojadranske obale, Mletaka i Terraferme te ostalih talijanskih zemalja pa sve do udaljenijih prostora zapadne i srednje Europe. Tako se u Zadru pod oružjem našlo prvenstveno mnogo lokalnih pučana i plemića, postepeno sve više Morlaka iz zaleđa, potom stanovnika drugih dalmatinskih krajeva, zatim Istrijana i stanovnika habsburškog dijela Hrvatskog Primorja, Dubrovčana, Crnogoraca i Albanaca. Od vojnika koji ne dolaze s istočne obale Jadrana, u ispravama se najčešće spominju Talijani ne samo iz Venecije i mletačke Terraferme već s cijelog Apeninskog poluotoka, od velikih gradova poput Napulja, Rima i Milana, preko manjih kao što su Brescia, Padova ili Vicenza, do malih mjesta i zabitijih krajeva od juga do sjevera Italije. Za njima, iako u mnogo manjem broju, slijede Nijemci te Švicarci, ponekad se u Zadru našao i pokojni Francuz pa čak i Poljak, a povremeno se spominju i Levantinci prvenstveno s raznih grčkih otoka.¹⁴ Pritom treba napomenuti kako se etnička slika civilnog stanovništva ne razlikuje od ovdje prikazanog vojnog te se ove dvije ionako čvrsto isprepletene grupe u etničkom smislu prilično poklapaju. Usto je vrlo bitno naglasiti kako svi ovi stranci nisu u Zadru nužno bili samo privremeno, s namjerom da prvom prilikom napuste grad u potrazi za novom destinacijom ili odu na bojište. Dio njih je iz različitih razloga odlučio trajno, ili bar na dulje vrijeme, ostati u gradu, a time mu se pružila i prilika da dobije pravni status stanovnika (*habitante*) ili građanina (*cittadino*) Zadra, kako je navedeno u Zadarskom statutu u Knjizi petoj, naslov IX., glavama 35. i 36. te Reformacijama 42 (Kolanović & Križman, 1997, 494–497, 546–547). Uz ostalu građu, i bilježnički spisi navode razne strance koji su imali određeni pravni status.

Pri sklapanju jedne punomoći Leonardo iz Karnije, nekada vojnik u satniji pod zapovjedništvom kapetana Ivana Krstitelja Testiera, stanovnik Zadra, svojim opunomoćenikom imenovao je Bastijana Gamberota, poručnika svoje bivše jedinice trenutno stacionirane u Splitu. Poručnika je zadužio za restituciju svoje vojničke odjeće i ostale opreme od narednika u spomenutoj jedinici Jakova Belina, za potraživanje jedne slama-

14 O stranim postrojbama u mletačkoj vojsci u Dalmaciji i njihovom značenju, v.: Madunić, 2012, 139–166. Primjere pojedinih studija određenih etničkih grupa u mletačkoj vojsci, v.: Čoralić, 2003; Čoralić, Katušić, 2015.

rice i košulje od kapetanovog sina Ivana Antuna Testiera te zahtijevanje isplate četiriju plaća (90 lira i 16 solida, odnosno 22,14 lira po plaći) koje je Leonardo zaradio služeći u spomenutoj satniji. Osim što detaljno govori o odnosima među vojnicima raznih činova u samoj jedinici pa i obiteljskim vezama unutar nje te spominje stranca s pravnim statusom u gradu, ono što je možda najzanimljivije, uz financijsku moć običnog vojnika vidljivu iz iznosa plaća, ova isprava donosi detaljan popis uobičajenog vojnog inventara prema kojemu se može rekonstruirati kako je bio opremljen onovremeni obični vojnik. Leonardo tako potražuje svoju mušketu sa stalkom, torbu s barutom i tanadi, bakreni lonac, neku vrstu širokog kaputa, bijele platnene hlače, crni šešir, košulju, tri para cipela, svjetiljku, pokrivalo za glavu i „ostale stvari koje mi pripadaju“ (HR-DAZD-31, BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 18. IV. 1646.).

Dok ostale često sadržavaju jednu do dvije ovdje navedene komponente, prethodno prikazana punomoć iznimna je upravo po tome što sve te podatke donosi na jednom mjestu. No, iako su među instrumentima i punomoćima ovako detaljni primjeri opisa rijetkost, o materijalnoj situiranosti drugih vojnika i časnika mnogo govore inventari i oporuke. Od sveukupno pet inventara i 42 oporuke koje su sastavili sami pripadnici vojske u Zadru, jednako kao i u ostalim ispravama, nalaze se pripadnici različitih vojničkih činova te se prema tome može vidjeti heterogenost materijalnog stanja unutar vojnih krugova. Nekoliko običnih vojnika u rangu gore spomenutog Leonarda sastavilo je svoje oporuke u Zadru, iz kojih se vidi da vojnici nisu nužno bili slabog materijalnog stanja pa tako jedan Trščanin, vojnik Leonardo Premi pok. Leonarda, oporučno ostavlja svoje nekretnine smještene u njegovom rodnom gradu jednoj Zadranci (HR-DAZD-31, BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 30. XI. 1649.), dok očito prilično poduzetni vojnik Biasio Frecentese iz Napulja u oporuci navodi brojne svoje dužnike kojih se dug prema oporučitelju zbog raznih poslova popeo preko 100 reala (HR-DAZD-31, BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 21. XII. 1661.). Kao u slučaju pripadnika pješastva, razlika u ekonomskoj moći vidi se i kod pripadnika konjice pa dok Nikola Pešušić s otoka Murtera, inače ne jedini vojnik u obitelji jer mu se pokojni brat Mateša spominje kao pukovnik u službi španjolskog kralja, raspolaže pristojnim bogatstvom u pokretninama i nekretninama, Albanac Petar Samarissi s druge strane dobar dio svojeg, ionako skromnog nasljedstva, ostavlja kako bi se isplatili njegovi dugovi (HR-DAZD-31, BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 20. VIII. 1645.; HR-DAZD-31, BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 4. IX. 1656.). Ipak, vjerojatnije je da je većina običnih vojnika živjela od plaće do plaće koje su po satniji uglavnom iznosile nekoliko lira mjesečno (HR-DAZD-31, BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 11. XI. 1661.),¹⁵ odnosno na razini čitave satnije mjesečni troškovi bi se kretali od 83,6 do 150 lira (HR-DAZD-31, BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 17. XI. 1661. i 18. XI. 1661.), ovisno o broju vojnika satnije koji je u manjoj mjeri mogao varirati od onog službeno propisanog. Uvijek u nezvjesnosti hoće li novac stići na vrijeme, u velikom broju slučajeva nisu imali preveliki imetak pa prema tome velikih potreba za sastavljanjem oporuka očito nije bilo.

15 Mayhew govori kako je najniža plaća vojnika iznosila dva dukata mjesečno, što se ne slaže s informacijama u citiranim izvorima. v.: Mayhew, 2009, 254–256. Najdetaljniji podaci o vojničkim plaćama koji se ujedno više slažu s podacima iz ovdje prezentiranih izvora, v. u: Madunić, 2012, 313–335.

Sve zajedno, i među istim vojnim rangom očito je da je vladala heterogenost u materijalnom smislu. Niže rangirani časnici poput kaplара, zastavnika, narednika, pa i poručnika u principu se ne razlikuju po materijalnom statusu od svojih podređenih, običnih vojnika. Također, ni u ovoj grupi nema materijalne homogenosti jer u jednom slučaju poručnik Dimitrij Bilba Sconda iz Albanije ostavlja skromni legat, dok u drugom pričuvni zastavnik Šimun di Lorenzi barata većom imovinom od koje simboličan dio daje i za siromašne (HR-DAZD-31, BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 11. IX. 1656.; HR-DAZD-31, BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 29. V. 1647.) čime daje do znanja da on sam nikako ne spada u tu skupinu. Opet, prema puno bogatijem popisu od onog spomenutog vojnika Leonarda, u kojem se ne nalazi samo vojna oprema već razni odjevni predmeti, nakit pa i jedna ilustrirana knjiga na njemačkom, može se vidjeti kako je jedan poručnik, u ovom slučaju Jakov Pechel iz Rotuila, iako se ne može svrstati među bogatije stanovnike grada, sasvim pristojnog materijalnog stanja. K tome, među njegovim legatima nalaze se i neke nekretnine koje se, doduše, ne nalaze u samom popisu (HR-DAZD-31, BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 8. IV. 1649.).

No, kada se pogleda prema gornjoj vojnoj hijerarhijskoj skupini, veća materijalna moć je primjetnija, makar i ovdje ima razlika. Iz nekoliko inventara, vidi se kako su kapetani i zapovjednici topnika redom pripadnici bolje stojećeg društvenog sloja, dok jedan slučaj pukovnika, u trenutku sastavljanja inventara već pokojnog Donata Civallellija, odaje dobrostojeću osobu s mnogo srebrnine i umjetnina (HR-DAZD-31, BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 6, 15. XI. 1663.), iako u cjelini ne toliko bogatu kao što su to bili neki drugi pripadnici gradske elite. Uzevši u obzir oporuke kojih se u ovoj vojničkoj skupini sastavljanje znantno češće prakticiralo, postoji ih 29 od sveukupnog gore navedenog broja, vidi se kako se materijalni status kapetana i zapovjednika topnika, a pogotovo pukovnika koji u pravilu i jesu bili pripadnici društvenih i vojnih elita, razlikuje od niže rangiranih časnika. Uz to, i sam sadržaj oporuka često je mnogo bogatiji legatima pa se tako uz redovite novčane iznose, nekretnine i čisto praktične pokretnine, često nalaze i legati sa srebrninom i zlatninom, što se uglavnom odnosi na nakit ili finiji jedaći priboro za jelo. Ponekad se uza sve to mogu pojaviti i umjetnine, najčešće slike, poput legata zapovjednika topnika Franje Scudelierija u kojem on svojim članovima obitelji ostavlja nekoliko slika religijske tematike, jedan autoportret i dva porculanska bokala iz Konstantinopola (HR-DAZD-31, BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 5, 12. VIII. 1649.). Ovakvi legati svakako idu u prilog tvrdnji o povezanosti viših časnika s višim društvenim slojevima. Uza sve to, s obzirom na veću količinu legata, a time i bolje odavanje obiteljskih veza, moguće je otkriti u kakvim su odnosima vojnici oporučitelji bili prema svojim članovima obitelji. Iako odnosi uglavnom jesu dobri ili su oni loši bar prešućeni jednostavnim preskakanjem nepoćudne rodbine u oporuci, nekoliko slučajeva izričito otkriva problematične obiteljske prilike pa se tako iz oporuke inače prilično bogatog kapetana Jeronima Zampandija, saznaje kako je oporučitelj razbaštiniio svojeg sina Augustina jer je ovaj protiv očeve volje prodao mnoga njegova dobra. Pritom nalaže da sin vrati 20 dukata i mač, a ukoliko će se pokajati i vratiti kršćanskom životu, imat će pravo na polovicu nasljedstva uz brata Jurja. Ako se pak ne pokaje, neka mu ostane rečenih 20 dukata i mač te jedan karabin i neka sam potraži svoju sreću u životu (HR-DAZD-31, BZ, F. Sorini, b. II, fasc. 8, 10. I. 1649.).

Na ovome mjestu još treba naglasiti kako među samim vojnim krugovima postoji velika razina solidarnosti. Iako izvori ne donose puno podataka o otkupu zarobljenika, u njima se povremeno nađu reprezentativni primjeri vojničke solidarnosti u kojima se vidi kako bilo kakve potencijalne društvene barijere nestaju. O solidarnosti među raznim vojnim činovima govori primjer kapetana Franje Pacea iz Moreje koji je svim vojnicima svoje satnije oporučno ostavio po 10 lira, a svojim časnicima po jednu godišnju plaću, i to ne u smislu nekakvog dugovanja (HR-DAZD-31, BZ, S. Lovatello, b. I, fasc. 5, 1. XI. 1657.). Slično je kapetan Luka Halaburić iz Novigrada neka zemljišta donirao zastavniku Gašparu Basdariću iz istog mjesta za svu pomoć i usluge koje mu je ovaj pružio (HR-DAZD-31, BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 30. I. 1660.). No, možda je najbolji pokazatelj solidarnosti među ratnim drugovima slučaj otkupa izvanrednog topnika u novigradskoj utvrdi Luke Turkata iz Trevisa, zarobljenog prilikom osmanskog zauzeća Novigrada. Za njega je grupa zapovjednika topnika, također sudionika obrane rečene utvrde, zamolila generalnog providura Leonarda Foscola da isplati traženu otkupninu u iznosu od 120 reala, a oni sami zajamčili su svojom imovinom da će novac biti namiren u roku od mjesec dana nakon što država isplati iznos i zatočenik bude pušten (HR-DAZD-31, BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 13. I. 1647.).

O ŽIVOTU I SUŽIVOTU S CIVILIMA NA ULICAMA GRADA

Dodatno o materijalnim i društvenim prilikama pripadnika spomenutih skupina vojnika u gradu mogu reći i bračni ugovori koji redovito donose podatke o mirazima. No, možda i više od toga, mirazi pokazuju interakciju vojnika i civilnog stanovništva. Naravno, i uvidom u legatne oporuka može se iščitati mnogo o obiteljskoj pozadini vojnika, ali mirazi o povezivanju s drugim obiteljima svakako govore neposrednije. Stoga će se ovdje detaljnije obratiti pozornost na ovu vrstu izvora kako bi se vidjelo koliko su se vojnici ženili s djevojkama iz nevojničkih obitelji i koliko su vojnici očevi svoje kćeri udavali za civile ili pripadnike svojeg poziva. Uz bračne ugovore i miraze, za stjecanje boljeg uvida u to koliko je vojnički stalež bio otvoren prema pripadnicima civilnog dijela društva i kakvi su njihovi odnosi bili, poslužiti će i darovnice te razni slučajevi u kojima se spominju najrazličitiji sudski procesi.

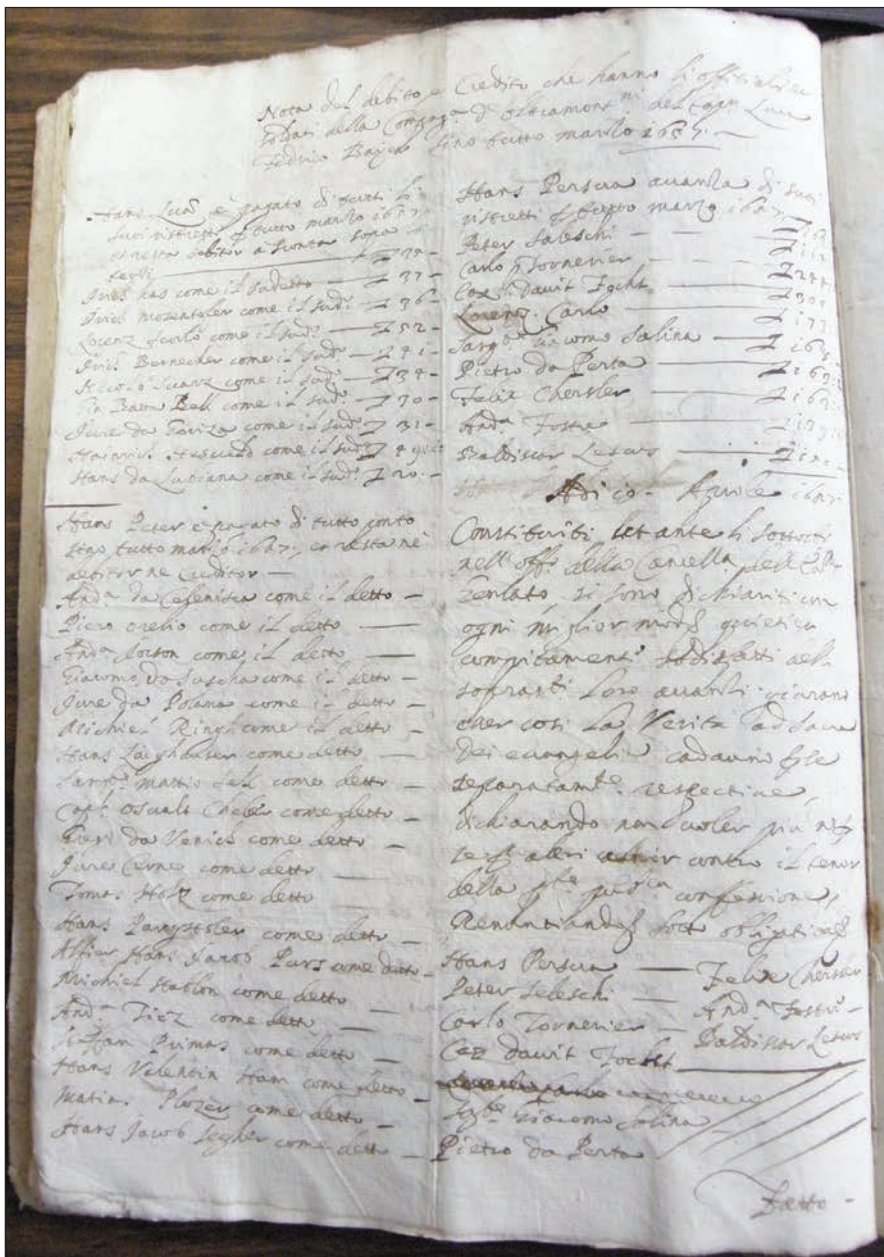
Postojećih 56 miraza jasno pokazuju kako ne postoji nikakva čvrsta granica između vojničkog i civilnog stanovništva. Primarnu ulogu u sklapanju ugovora o mirazu igra društveni faktor te se u brojnim slučajevima vojničko-civilnih brakova može uočiti kako mlada i mladoženja dolaze iz istog društvenog sloja poput pripadnika ninskog plemstva Ivana Kašića i njegove supruge Katarine, kćeri guvernadura Ivana Parenzija, trenutno konjičkog zapovjednika i također ninskog plemića (HR-DAZD-31, BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 8. IX. 1645.), ili zadarskih građana trgovca Petra Donadonija pok. Krstitelja te njegove buduće supruge Gabrijele kojoj miraz osigurava njezin brat poručnik Šimun Sagić pok. Jakova (HR-DAZD-31, BZ, A. Lomazzi, b. I, fasc. 1, 13. XI. 1655.). Čak ukoliko se brakovi u kojima su i mladoženja i zastupatelj mladenke pripadnici vojnih krugova, poput ugovora između zadarskih plemića kapetana Jeronima Ferre pok. Petra Antuna i Pelegrine, kćeri pok. kavaljera Jeronima Fanfonje koju zastupaju majka i braća

(HR-DAZD-31, BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 11. II. 1657.), primarnu ulogu ipak igra društveni faktor. Mirazi uglavnom reflektiraju saznanja o imovinskom, a time u velikoj mjeri i društvenom, položaju vojnika u Zadru, upravo dobivena na temelju analize inventara i oporuka. Drugim riječima, hijerarhijski položaj u pravilu je određivao visinu miraza pri stupanju u brak, makar i ovdje ima iznimaka, a uz novac, u miraz su ulazile i razne pokretnine i nekretnine što se sve može vidjeti iz popisa koji se ponekad nalaze na kraju sklopljenih ugovora.

Za razliku od prisutnih društvenih normi, etničke se ne mogu jasno uočiti. Brakovi među lokalnim stanovništvom općenito su, naravno, najuobičajeniji, ali ne može se reći kako su druge varijante iznimka pa tako i u slučaju vojnika jedan od bračnih drugova često nije iz Zadra već dolazi iz drugih dalmatinskih mjesta, ili iz daljih krajeva izvan provincije Dalmacije i Albanije kao i same Mletačke Republike. Ponekad oboje supružnika uopće nisu Zadrani, kao Parižanin i zapovjednik artiljerije Fiachri Ardi pok. Filipa i Petronela Marićeva iz Trogira (HR-DAZD-31, BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 15. V. 1648.) ili uopće nemaju veza s istočnojadranskom obalom poput zapovjednika topnika Apostola de Rezzija s Krfa i Nikolose, kćeri gubernadura Vasilija s Cipra (HR-DAZD-31, BZ, A. Lomazzi, b. I, fasc. 1, 3. I. 1655.). U svakom slučaju, osim što je iz miraza jasno kako zbog pripadanja vojničkom svijetu ne postoje barijere za sklapanje brakova s civilima što ide u prilog tvrdnji o dobrom odnosu između vojnog i civilnog stanovništva, vidljiva je i otvorenost domaćih ljudi prema strancima. Brojni su slučajevi da se strani vojnici žene lokalnim djevojkama, ili da stranci u vojnoj službi u Zadru udaju svoje kćeri za lokalne mladiće. S obzirom da primjera ima previše, makar su svi zanimljivi i dodatno ukazuju na etničku raznolikost vojnika u gradu, nema potrebe ovdje ih navoditi. Za sada će dovoljno biti navesti podatak kako je od navedenih 56 bračnih ugovora ili ugovora o mirazu lokalno stanovništvo, kada se izuzmu i slučajevi u kojima je oboje supružnika stranog podrijetla, za svog bračnog druga u četiri slučaja odabralo nekog iz drugog dijela Dalmacije, a 18 stranaca u punom smislu riječi, bilo da se radi o teritoriju Mletačke Republike ili nekom drugom dijelu Apeninskog poluotoka, odnosno Europe od Francuske do Levanta. Kada se u obzir uzmu udovice koje se također spominju u raznim vrstama bilježničkih spisa, što zbog nastavljanja posla pokojnog supruga, prodaje imovine, potraživanja naknada za smrt supruga od strane mletačkih vlasti, ponovne udaje ili nečeg drugog, slika šarolikih brakova lokalnog stanovništva i stranaca nije ništa drukčija.¹⁶

Mnogo rjeđe po učestalosti, ali jednako značajne za razumijevanje odnosa vojnog i civilnog stanovništva u gradu, mogu se smatrati i darovnice. One se najčešće vrše kako bi se donirana osoba zauzvrat brinula o donatoru zbog njegove starosti i nemoći, ili kao zahvala za neku učinjenu uslugu. U pravilu se doniraju novac, razne pokretnine, gradske nekretnine, posjedi u okolini, ali ponekad, ukoliko je donor stranac, i nekretnine izvan granica Dalmacije kao što je to učinio vojnik Papinskih postrojbi Diamante Giliuzzi iz

16 Fenomen udovištva u ranom novom vijeku, s posebnim naglaskom na ratne udovice, posebna je tema koja prelazi granice ovoga rada. O tome više v. npr. u: Cavallo & Warner, 2014. Posebno za literaturu, v. u: Bremmer & Bosch 2002, 248–250. Posebno o ratnim udovicama mletačkih vojnika, v. u: Mayhew, 2006, 91–93; Mayhew, 2009, 258–260.

Sl. 1: Isprava podmirivanja računa između kapetana Luke Fridrika Baiera i pripadnika njegove bivše satnije – dio s popisom vojnika i dugovanja (HR-DAZD-31, BZ, S. Lovatello, b. I, fasc. 1, 30. III. 1657.).

Offida na području Monte Alta (HR-DAZD-31, BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 3. IV. 1664.). Kao i među mirazima, ovdje također postoje slučajevi interakcije isključivo unutar vojnih krugova, koja je često samo odraz odnosa članova obitelji koja ima brojne svoje pripadnike u vojnoj službi, ali moguće je naći i primjere solidarnosti među vojnicima koji nisu u rodu, kako je već prikazano ranije. Iako se, kada je riječ o uslugama, najčešće ne zna konkretnija pozadina priče, u nekoliko se primjera oni ipak spominju pa možemo saznati kako je kapetan Kamilo Mancini iz Rezza kod Modene zapovjednik talijanskih postrojbi u gradskoj tvrđavi građaninu i stanovniku Zadra Pavlu Murisu donirao sva svoja dobra kao zahvalu za sve usluge koje mu je Pavao napravio, a posebice za liječenje i njegovanje u vrijeme Kamilove teške bolesti (HR-DAZD-31, BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 15. VIII. 1660.). No, možda je najzanimljiviji slučaj skladnog suživota vojnika i civila darovnica kaplara u Papinskim postrojbama Ivana Pere Perineija koji je svojoj sluškinji Ancili, također strankinji iz Ferare, darovao tkanine i nakit u iznosu od 120 reala te pridodao i tri cekina za troškove Ancilinog putovanja brodom u Anconu (HR-DAZD-31, BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 10. I. 1662.).

Uz sve ovo, nadasve o skladnom suživotu i međusobnom prihvaćanju govore slučajevi kumstva između vojnika i civila. Vrlo su dobri primjeri takvih čvrstih veza dvije punomoći iz kojih se doznaje kako je kapetan Petar Pavao Parenzi bio krsni kum sinu supružnika zadarskog kneza Julija Sauorgnana i njegove supruge Pauline (HR-DAZD-31, BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 27. IV. 1646.), odnosno kako je zapovjednik papinskih vojnika na gradskom trgu Augustin Molinari kumovao pri krštenju sina Anđela Balbija, kaštelana utvrde Sv. Nikola u Šibeniku (HR-DAZD-31, BZ, S. Lovatello, b. I, fasc. 2, ? XI. 1662.).

Naravno, daleko od toga da je život bio isključivo harmoničan. Kao u svakom drugom gradu, tako je i u Zadru postojala i ona druga, negativna, strana života vojnika i njegovog suživota s civilnim stanovništvom. Razne vrste bilježničkih spisa donose informacije o najrazličitijim sudskim procesima koji su se vodili zbog čitavog niza razloga, od parnica zbog novčanih dugovanja ili problema oko imovine i nasljedstva, preko procesa zbog fizičkih sukoba, do vojničke neposlušnosti. Ipak, u gradu kroz koji prolaze brojni vojnici iz raznih zemalja s različitim obrascima ponašanja dok u neposrednoj okolini istovremeno prijete ratne operacije, raspoloživa arhivska građa ne daje sliku jedne duboko konfliktne atmosfere, što je inače uobičajena karakteristika ranonovovjekovnog civilnog društva zahvaćenog ratom.¹⁷ S obzirom na tako šaroliko društvo i napetu situaciju, zapravo je čudno što nema najtežih slučajeva kao što su ubojstva,¹⁸ a samih fizičkih konflikata nalazi se nekoliko od kojih se jedan dogodio za vrijeme karnevala, kada je slavljenička atmosfera zasigurno bila popraćena agre-

17 O generalno konfliktnom suživotu vojnika i civila u gradu, v. npr.: Duffy, 1979, 254–255. Kao paradigmatški primjer prisutnosti problematičnih odnosa između vojnika i civila u ranom novom vijeku može poslužiti temi ovog istraživanja vremenski najbliži Tridesetogodišnji rat kojeg se završne godine preklapaju s početkom Kandijskog, v.: Mortimer, 2002, 45–58.

18 Ubojstvo se spominje u jednom slučaju, ali samo kao presuda koja je donesena u Zadru za optužbu vezanu za Šibenik (HR-DAZD-31, BZ, S. Lovatello, b. I, fasc. 1, 27. II. 1661.). Ipak, za detaljniju analizu konflikata trebalo bi konzultirati drugu vrstu građe, prvenstveno sudske procese, ali njihova analiza, kako je već navedeno, prešla bi granice istraživanja za potrebe ovog rada.

sivnijim ponašanjem, vrlo vjerojatno potaknutim i većim količinama alkohola pa su šanse za obračune ionako bile velike.¹⁹ Naime, vojnik na ratnom brodu u jedinici pod zapovjedništvom kapetana Stjepana iz Neretve, Stjepan Jurjević, priznao je kako je 1645. godine u „tempo del carneuale“ Jerolima Sibiščina s Hvara napao pištoljem. No, ugovorom o kojem je ovdje riječ obojica su se izmirila, a napadač se ispričao za počinjeno nedjelo (HR-DAZD-31, BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 6. IV. 1646.). Ipak, među onima o kojima se nešto konkretnije govori, najčešći su sporovi zbog novčanih dugovanja, raspodjele nekretnina u gradu i u okolici ili pak zbog nesuglasica oko prava na nasljedstvo, što opet sve pokazuje da su i vojnici posjedovali raznovrsna dobra. Nekoliko slučajeva vezano je isključivo uz vojnu službu, a jedna punomoć, kojom kapetan Ivan Mageri u konjaničkoj službi u gradskoj utvrdi, imenuje svojim opunomoćenikom kapetana Jurja Chiurca, stanovnika Poreča, da u njegovo ime od odbjeglog bivšeg vojnika Ivanove satnije Matije Celadina potražuje novac koji je ovaj otuđio (radi se o 132 lire) (HR-DAZD-31, BZ, Z. Ligniceo, b. I, fasc. 1, 5. IX. 1659.), donosi tragove o prisutnosti dezerterstva u redovima mletačke vojske. Da su vojnici uopće vodili brigu i ozbiljno shvaćali sudske procese, govore i popisi inventara u kojima se povremeno navode upravo spisi potrebni za njihovo vođenje (HR-DAZD-31, BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 4, 7. X. 1649.; HR-DAZD-31, BZ, S. Lovatello, b. I, fasc. 6, 2. XI. 1657.).

Sve u svemu, kada se uzmu u obzir obje ovdje analizirane strane međuljudskih odnosa, može se doći do zaključka kako vojska ipak nije u velikoj mjeri predstavljala strano tkivo u gradu. Otvorenost jednih prema drugima, prevladavanje dobrih odnosa, dok oni loši nisu bili zastupljeni ništa više nego među samim civilima, govore kako je civilno stanovništvo prihvatilo vojnike kao sastavni čimbenik gradskog života, vjerojatno u velikoj mjeri i zbog njihove stalne prisutnosti u gradu, kojih bi broj povremeno kulminirao, sve zbog dugotrajne ratne opasnosti i blizine granice s nikad prijateljski raspoloženim Osmanskim Carstvom.

KADA SE ODLOŽI ORUŽJE – O DJELATNOSTIMA VOJNIKA NEVEZANIM ZA VOJNU SLUŽBU

Na samom početku ovoga rada navedeno je kako je potražnja za vojnicima u Europi od 16. stoljeća porasla. Prema tome, vojnički poziv može se donekle smatrati kao samo jedna u nizu, doduše riskantnijih, djelatnosti novovjekovnog čovjeka. No, koliko je vojnik izvan bojišta bio okupiran vojničkim poslovima? Nadovezujući se na prikaz dosadašnjih aspekata života vojnika u gradu, njihovog materijalnog stanja, društvenog položaja te suživota s civilima, iz ovdje prezentirane građe može se još nešto reći i o poslovima kojima su se vojnici bavili, a da nisu nužno bili vezani za vojnu službu.

Ipak, treba odmah reći kako većini osnovna okupacija jest bila služenje u vojsci. To se jasno može vidjeti pregledom isprava vezanih za novčarske poslove u kojima uvelike prevladavaju slučajevi potraživanja i isplata vojničkih plaća, a s obzirom na to da visi-

19 O fenomenu karnevala u ranonovovjekovnoj Europi, v. u: Burke, 1991, 145–164. Posebno na primjeru Venecije, uključujući i naglasak na agresivnost, v. u: Johnson, 2011.

nom vojničkog čina raste i organizacijska odgovornost, u ovim se slučajevima češće kao glavni akteri spominju više rangirani časnici. S obzirom da su neki primjeri rješavanja vojnih financija već navedeni prilikom osvrta na materijalni i društveni status vojnika, ovdje o njima neće biti detaljnijeg govora jer takvih i sličnih slučajeva koji se bave potraživanjima i isplata plaća postoji još mnogo, kako onih pojedinaca koji zahtijevaju razne zaostatke, tako i zapovjednika jedinica koji potražuju novac za čitave postrojbe ili od lokalnih ili od središnjih mletačkih vlasti. Svemu tome treba još samo dodati kako časnici povremeno posuđuju novac za potrebe opskrbe vojske i od privatnih osoba, kao što su to primjerice učinili poručnik Franjo Tirabosco i kapetan Matija Turlioni koji su za satniju kapetana Marcelina Grationija posudili novčana sredstva od gradskog ljekarnika Franje Armanija (HR-DAZD-31, BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 17. X. 1648.). Ovo je jedini slučaj da ljekarnik Armani ima bilo kakvih novčanih poslova s vojskom, ali povećanu potražnju potrepština za vojsku uzrokovanu ratnim stanjem pojedinci su mogli dobro iskoristiti. U tom se kontekstu zadarski građanin i trgovac Rafael Bonicelli vrlo često spominje ili kao opunomoćenik raznih časnika koji su potraživali novac za svoje vojnike ili kao izravni kreditor upravo za vojne potrebe te se stoga može smatrati i svojevrsnim ratnim profiterom.²⁰

Na žalost, razlozi zbog kojih dolazi do isplata ili potraživanja novaca, često nisu navedeni u građi, a ponekad se to odnosi i na same iznose. No, konkretni su podaci ipak zastupljeni u dovoljnoj mjeri, ponekad i prilično detaljno, da se vidi jedan mozaik poslova od onih sitnih svakodnevnih pa do ozbiljnih trgovačkih ili kupoprodajnih ugovora. Novčana potraživanja i davanja kreću se u golemom rasponu od nekoliko desetaka lira do nekoliko tisuća dukata. Što se tiče samih vrsta poslova, kakav je bio onaj manjeg opsega može se, primjerice, vidjeti iz punomoći krznara i stanovnika Zadra Andrije Staffea koji opunomoćuje kolegu krznara Franju Frankovića, također stanovnika Zadra, da u njegovo ime potražuje novce od poručnika Stjepana Naračića iz Vrboske na Hvaru u iznosu od 18 dukata za razne predmete, točnije 14 dukata za odjevni predmet od krzna lisice, 20 lira za bačvicu vina, šest lira za janječju kožu i dvije lire za još jedan odjevni predmet (HR-DAZD-31, BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 16. IX. 1647.). Nešto veći posao sklopio je potkivač u vojnoj službi Pavao Flora. S obzirom da se sa svojom satnijom spremao otići u Veneciju, naplatio je dug u iznosu od 300 lira koji je prema njemu imao gradski bilježnik Ambrozije Lomazzi. Novac je isplatila zadarska bratovština sv. Karla Boromejskog, odnosno njezin gastald Bernard Ultulian, a dug je nastao prilikom Florine prodaje konja Lomazziju (HR-DAZD-31, BZ, S. Lovatello, 29. X. 1658.). No, poduzetni pukovnik Vuk Crnica sklopio je i jedan mnogo ozbiljniji posao u odnosu na prethodno prikazane. On je nabavio jedan brod s 22 mornara koji će ploviti iz Vira pod zapovjedništvom paruna Ivana Zolmana s Iža te prevoziti raznu robu u vrijednosti od 800 lira. Dogovoreno je kako će se robom trgovati na raznim mjestima, a dobit dijeliti na tri dijela između posade, pukovnika i paruna broda. Zanimljiva je, ali i uobičajena,

20 Primjere izravnog Bonicellijeog financiranja vojske, v. npr. u: HR-DAZD-31, BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 15. XI. 1656.; HR-DAZD-31, BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 29. XI. 1656.; HR-DAZD-31, BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 26. III. 1658.; HR-DAZD-31, BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 20. III. 1661.

završna napomena u kojoj se parunu zabranjuje svako krijumčarenje te je on dužan čuvati brod od nevremena i gusara (HR-DAZD-31, BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 20. X. 1661.; HR-DAZD-31, BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 4. XII. 1661.; HR-DAZD-31, BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 12. VII. 1662.). Dakle, osim pojedinačnih trgovanja koja su ipak bila učestalija, mogu se naći i pojedinci koji su sklapali veće poslove na dulji rok.

Vrlo mnogo o poslovanju govore i ugovori vezani uz nekretnine. Ukoliko se ponovno osvrne na gore prezentirani grafikoni aktivnosti vojnika među bilježničkim spisima, vidi se koliko su kupoprodaje kuća i zemljišta te najmovi, dakle svi ugovori koji su na ovaj ili onaj način direktno vezani uz nekretnine, zastupljeni među vojnicima. S 10,67 % kupoprodaja i 3,41 % najмова možda ne spadaju u gornju kategoriju, ali ako se u obzir uzmu dugovanja vezana uz nekretnine u kategoriji sporazuma ili razni podaci o poslovima tog tipa među punomoćima, može se reći kako je bavljenje nekretninama zapravo zastupljeno u pristojnoj mjeri, bilo da su vojnici kupci ili prodavači, najmoprimci ili najmodavci. Ova činjenica govori kako su bili stambeno situirani ili, kada se govori o strancima, u mogućnosti često bez problema na vlastiti trošak unajmiti nekretninu. U ugovorima se nalaze primjeri prodaje i najмова najraznovrsnijih nekretnina izvan grada, od zemljišta poput vinograda i maslinika, obradivih površina i pašnjaka, do mlinova. Za potrebe rada na zemlji vojnici ugovaraju i poslove s kolonima kao što je to primjerice bio slučaj kapetana Jurja Renessija koji je u svoje te u ime svoje braće sklopio ugovor sa Šimunom Zobanofom, sinom Blaža s Kali, prema kojem Šimun stupa u službu kod Jurja kao njegov kolon uz detaljno navedene uvjete rada (HR-DAZD-31, BZ, Z. Ligniceo, b. I, fasc. 1, 9. VI. 1658.). Također, i sami vojnici uzimaju u najam nekretnine izvan grada za rad pa tako zadarski stanovnik zastavnik Jakov Bulić zajedno s Jakovom Kostulovićem s područja Nina od Jeronima Vitanovića uzima u najam jedan mlin na vodu, također uz detaljni opis uvjeta rada (HR-DAZD-31, BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 28. IX. 1664.). Naravno, uz zemljišta, još je više zastupljen broj slučajeva koji se odnose na gradske nekretnine najrazličitijeg tipa. U ispravama prevladavaju kupoprodaje i najmovi čitavih kuća odnosno njihovih dijelova namijenjenih za stanovanje, ali su zastupljeni i prostori pogodni za neki oblik rada – dućani, konobe, podrumi i skladišta. Na žalost, uglavnom nije navedena konkretnija informacija što se u tim prostorima radilo pa saznanja o djelatnostima vojnika ostaju na razini fragmentarnosti, ali određeni primjeri postoje i oni uglavnom govore o sitnijim obrtima. Možda je među njima najzanimljiviji ugovor vojnika iz Papinske pukovnije Ivana Franje Fratonija koji u ime svojeg brata Dominika daje u najam vojnom bubnjaru Ivanu Krstitelju Ercolaniju iz iste pukovnije razne stvari i pokućstvo potrebno za opskrbu dućana s rakijom smještenom u zadarskom predjelu sv. Krševana zajedno s instrumentima za destiliranje, a uz sve ostale detalje najma, na kraju isprave donosi se i popis inventara sa svom aparaturom (HR-DAZD-31, BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 3. II. 1664.). Same nekretnine koje se spominju u ugovorima ne nalaze se nužno u gradu ili okolici. Postoje slučajevi spominjanja posjeda u talijanskim zemljama poput mantovanskih posjeda pukovnika zadarske gradske utvrde Ivana Krstitelja Sottovije (HR-DAZD-31, BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 17. I. 1647.) ili na Levantu gdje je svoja zemljišta na Zakintu imao kapetan Marko Turlioni (HR-DAZD-31, BZ, Z. Sorini, b. I, fasc. 1, 27. IV. 1648.). Ovdje je još

potrebno reći da je pri pregledavanju ovih izvora, uz pokoju iznimku, vidljivo kako bogatstvo temeljeno na nekretninama u pravilu jest odraz društvenog statusa uz koji je usko vezan i vojnički čin.

Za kraj analize bavljena vojnika djelatnostima nevezanim za njihov poziv, treba navesti još jedno koje ipak donekle stoji u korelaciji s ratom. Radi se o trgovini robljem, vrlo razvijenim upravo u Dalmaciji u vrijeme Kandijskog i, kasnije, Morejskog rata, pri čemu je Zadar bio jedno od središta.²¹ Među ispravama povremeno se sklapaju upravo takvi ugovori, a tek su u nekoliko slučajeva zabilježeni i vojnici kao akteri u takvoj vrsti trgovine, poput zastavnika u Papinskoj pukovnici Josipa Martinija koji je Jakovu Jučiću iz Biograda na Moru prodao Vragina Rupaliju, „Turčina“ starog oko 14 godina, sina pok. Zafeta iz Bilaja po cijeni od 140 reala (HR-DAZD-31, BZ, F. Sorini, b. I, fasc. 1, 30. VII. 1666.).

ZAKLJUČAK

Ovdje prikazani aspekti života vojnika u mletačkoj službi sredine 17. stoljeća jasno prikazuju svu kompleksnost njihova boravka u gradu. Na temelju analize, ali i samog pregleda ovdje datih primjera, može se reći kako je vojnik, bio on bez ikakvog čina ili visoki časnik, činio profesionalnu skupinu koja je imala značajnu ulogu u kreiranju svakodnevice urbanog života Zadra. No, svakako treba naglasiti kako je u gradu i dalje prvenstveno dominirao civilni život. Dakle, institucija vojske nikad nije preuzela primat u odnosu na ostale njegove funkcije te grad nije postao nekakav vojni logor primarno podređen potrebama vojske i ratovanja. Konstantna prisutnost vojnika prvenstveno se može smatrati posljedicom stalne ratne ugroženosti i velike brige središnjih mletačkih vlasti za ovaj njima iznimno važan dalmatinski grad, nego kao njihova intencija da ga pretvore u veliku vojarnu. Time bi se mogla objasniti i sasvim dobra interakcija te uopće integriranost vojnika u civilne društvene skupine, kako je vidljivo iz prezentirane građe, što u onodobnoj Europi nije uvijek bio slučaj.

Dakle, ovdje analizirani bilježnički spisi, po svojoj prirodi iznimno raznorodni, bez svake sumnje daju slojevit uvid u vojničku svakodnevicu. Kroz trgovačke poslove, oporuke, miraze i inventare vidljiva je prisutna, i razumljiva, društvena raslojenost u vojsci – dok su obični vojnici i niže rangirani časnici redovito dolazili iz nižih društvenih slojeva, osobe s višim činovima u pravilu su bili plemići ili barem bogatiji sloj građana. Pritom je često moguće dobiti detaljan uvid u ekonomsku situaciju pojedinca i njegove obitelji, od uvjeta života preko posjedovanja raznih pokretnina i nekretnina, do generalne financijske situacije koja se reflektira i kroz isplate plaća vojnicima. Punomoći također jasno ocrtavaju raznolikost vojnike djelatnosti, ali i interakciju s civilima koje su uzimali za opunomoćenike ili od njih sami bili angažirani. Mirazi i bračni ugovori među kojima broj slučajeva sklapanja braka između lokalnih djevojaka i vojnika stranaca nije zanemariv, također govore o dobroj prihvaćenosti vojske od strane domicilnog stanovništva, a tome pridonosi i mali, ali indikativan broj darovnica u kojima vojnici zahvaljuju građanima za

21 O trgovini robljem u Dalmaciji i Zadru kao bitnom središtu, v. u: Mayhew, 2013.

pomoć, od one zdravstvene do financijske, ili pak za dobro ugošćivanje tijekom boravka u gradu. Onu drugu, negativnu, stranu suživota, ocrtavaju dakako parnice i sudski procesi ili zbog raznih dugovanja ili pak zbog fizičkih sukoba koji su se uglavnom odvijali na gradskim ulicama. Svakako, sve to pokazuje kako su vojnici bili sastavni dio cjelokupnog urbanog društva i nisu predstavljali nikakvu posebnu, izoliranu, skupinu. Naravno, među svim spomenutim ispravama nalaze se i brojni podaci vezani isključivo za vojnički svijet. Tako možemo vidjeti brojne slučajeve dobrih i loših odnosa među samim vojnicima, a iako bilježnički spisi ne daju detaljan uvid u ustroj vojske i uz to povezana financijska pitanja, pojedini slučajevi u kojima se pojavljuje popis cijele satnije zbog raznih dugovanja, isplate plaća ili, u nekoliko slučajeva, formiranja nove jedinice što je ponekad povezano i s vojnim poduzetništvom, mogu se nadovezati na istraživanja koja su obavili ovdje spomenuti kolege Madunić i Markulin.

Na kraju, kao što se izražena dinamika i raznovrsnost svih segmenata gradskog života vidi pri uzimanju u obzir sveukupne razmatrane građe, jednaka se slika dobiva i ako se u toj građi pod povećalo stave samo vojnici. Kroz gradske ulice prolazi obična soldateska jednako kao i istaknuti vojskovođe, a bilježnici zapisuju detalje o njihovom djelovanju, ponašanju i materijalnom stanju, unoseći u svoje spise sve – od malih lokalnih do velikih poslova koji nadilaze prostor grada, distrikta i čitave pokrajine, od uličnih sukoba do vezivanja za grad ženidbom s lokalnim stanovništvom i, na poslijetku, od bilježenja najsitnijih svakodnevnih predmeta običnih vojnika do vrijednih umjetnina ili nekretnina vojne elite. Usto, ne smije se zaboraviti niti na vojnu nomenklaturu koja pomaže u daljnjem usustavljanju i rješavanju problema terminologije, a o kojoj ovdje nije bilo riječi. Sve u svemu, iako ne donose potpune i egzaktno kvantitativne podatke, bilježnički spisi, kroz sudbine pojedinaca, uvelike osvjetljavaju život onodobnog vojničkog svijeta van bojišnice u cjelini.

Ovaj rad nastojao je u jednakoj mjeri nadograditi dosadašnja saznanja o nekim aspektima vojne povijesti, kao i pokazati koliko su bilježnički spisi sa svim svojim specifičnostima zapravo prikladni za proučavanje vojne tematike. Uz temeljno pitanje kako je vojnik živio u civilnom, prvenstveno urbanom, svijetu, željelo s ukazati i na razne mogućnosti koju pruža građa koja nije proizvod samih vojnih struktura niti izravna posljedica njihovih najrazličitijih potreba. Naravno, daleko od toga da je ova vrsta građe ovom kratkom studijom u potpunosti iskorištena. Prema tome, uz potrebu komparativne analize s drugom građom, bilježnički spisi svakako zavređuju detaljniju obradu za potrebe pojedinih detalja iz vojničkog života, jednako kao i neke šire, općenitije vojnopovijesne tematike kako bi se saznanja o vrlo kompleksnom i dinamičnom vojničkom svijetu u ranom novom vijeku dodatno produbila.

A SOLDIER LIVING BEHIND MILITARY LINES: EVERYDAY LIFE
OF VENETIAN SOLDIERS IN THE CITY OF ZADAR DURING
THE WAR OF CANDIA (1645–1669) IN THE ACTS OF THE
ZARATIN PUBLIC NOTARIES

Filip NOVOSEL

Croatian Institute of History, Opatička 10, 10000 Zagreb, Croatia

e-mail: novosel@isp.hr

SUMMARY

The early modern military history already has a long tradition in European historiography. Since Croatian lands in the aforementioned period were a part of the universal European borderland entitled „Antemurale Christianitatis“, many topics in contemporary Croatian historiography are concerned with the research on military issues as well. However, for a long time the focus of Croatian (and Yugoslav) historians was on the history of warfare, and some other topics not directly concerned with battles or simply chronology of wars became a matter of reaserch only recently.

*The aim of this paper was exactly to analyse one of the problems not dealt so far extensively in Croatian military history. More concretely, the members of Venetian army in Zadar during the war of Crete (1645–1669) were taken as a case study for a research of a soldiers' daily life in an urban settlement, on the basis of the notarial acts of Zaratine notaries of that time as the mayor archival source. In this 25 years long period these notaries have produced almost 2500 documents of all kind of contracts concerning everyday business divided into following categories by the notaries themselves: *Istrumenti* (agreements of all kinds, buying and selling contracts, rents, dowrys, donations), *Proccurre* (procurements), *Carte varie* (sketches of documents), *Estimi* (estimations), *Processi et Sentenze arbitrari* (juridical documents and lawsuits), *Inventarii* (inventories) and *Testamenti* (testaments).*

Finally, the paper has shown that the presence of soldiers of all ranks and geographical origin was continous in all kinds of cases in Zadar. As a result of the analysis, the conclusion was made that this professional group was clearly one of quite important human factors in the overall appearance of the urban society, engaged in all kind of daily enterprise not directly conected to military affairs. Yet, it must be pointed out that there was no any trace of organized militarization of the urban civil society itself. Rather, from the given material it is clearly visible how members of the military and civilian population interacted extensively, living in mostly peaceful cohabitation with only ocasional frictions common for the society in general.

Keywords: early modern military history, Republic of Venice, Dalmatia, Zadar, urban history, social history, daily life

IZVORI I LITERATURA

- ASVe** – Archivio di Stato di Venezia (ASVe), Capi del Consiglio dei Dieci: Lettere di Rettori e di altre carice.
- ASVe** – ASVe, Inquisitori di Stato: Lettere ai Provveditori Generali in Dalmazia ed Albania 1624–1736.
- ASVe** – ASVe, Senato: Dispacci, Provveditori da terra e da mar e altre cariche.
- ASVe** – ASVe, Senato: Dispacci dei Rettori.
- HR-AZDN-43, MKZd** – Arhiv Zadarske nadbiskupije (AZDN), Zbirka matičnih knjiga i parica matičnih knjiga Zadarske nadbiskupije, Zadar (MKZd).
- HR-DAZD-1, GPDA** – Državni arhiv u Zadru (HR-DAZD), Generalni providuri za Dalmaciju i Albaniju (GPDA), 1643.–1671.
- HR-DAZD-20, OZKZ** – HR-DAZD, Općina/Komuna Zadar. Knez Zadra (OZKZ), 1646.–1662.
- HR-DAZD-31, BZ, A. Lomazzi** – HR-DAZD, Bilježnici Zadra (BZ), Ambrogio Lomazzi, 1645.–1658., b. 1.
- HR-DAZD-31, BZ, B. Lantana** – HR-DAZD, BZ, Bartolomeo Lantana, 1645.–1647., b. 1.
- HR-DAZD-31, BZ, F. Lantana** – HR-DAZD, BZ, Francesco Lantana, 1669.–1687., b. 1.
- HR-DAZD-31, BZ, F. Sorini** – HR-DAZD, BZ, Francesco Sorini, 1656.–1677., b. 2.
- HR-DAZD-31, BZ, S. Lovatello** – HR-DAZD, BZ, Simon Lovatello, 1656.–1671., b. 1.
- HR-DAZD-31, BZ, Z. Braicich** – HR-DAZD, BZ, Zuanne Braicich, 1621.–1645., b. 9 i 13.
- HR-DAZD-31, BZ, Z. Ligniceo** – HR-DAZD, BZ, Zuanne Ligniceo, 1656.–1659., b. 1.
- HR-DAZD-31, BZ, Z. Sorini** – HR-DAZD, BZ, Zuanne Sorini 1645.–1650., b. 1.
- Balić, J., Čoralić, L. & F. Novosel (2012)**: Oporuke iz fonda Spisi zadarskih bilježnika Državnog arhiva u Zadru: Antonio Calogera (1768.–1772.). *Starine*, 64, Zagreb, 113–183.
- Balić, J., Čoralić, L. & F. Novosel (ur.) (2014)**: Gradivo za povijest istočnoga Jadrana u ranom novom vijeku, I. Spisi zadarskoga bilježnika Antonija Calogere (1768.–1770.). *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*, 57. Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Bartulović, A. (2016)**: Prilog životopisu zadarskoga bilježnika Petra Perencana (1365.–1392.). *Povijesni prilozi*, 50, 49–69.
- Bertoša, M. (ur.) (2003)**: Tvrdavni spisi Onofrija del Campa: traktati i memorabilije jednoga kondotjera u Dalmaciji tijekom Kandijskoga rata. Rijeka, Državni arhiv u Rijeci.
- Bremmer, J. & L. Bosch van den (ur.) (2002)**: *Between Poverty and the Pyre. Moments in the History of Widowhood*. London, New York, Routledge.
- Burke, P. (1991)**: *Junaci, nitkovi i lude. Narodna kultura predindustrijske Europe*. Zagreb, Školska knjiga.
- Cavallo, S. & L. Warner (ur.) (2014)**: *Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*. London, New York, Routledge.

- Clark, P. (ur.) (1995):** *Small Towns in Early Modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Čoralić, L. (2003):** Odvjetci obitelji Grasswein: istaknuti sudionici vojno-krajiške povijesti koncem 16. i početkom 17. stoljeća U: Mak, N. & R. Trischler (ur.): *Nijemci i Austrijanci u hrvatskom kulturnom krugu*. Osijek, Njemačka narodna zajednica Osijek, 41–50.
- Čoralić, L., Katalinić, V. & M. Katušić (2016):** Bubnjari, timpanisti, trubači i pifaristi: glazbena pratnja u mletačkim prekojadranskim kopnenim postrojbama u 18. stoljeću. *Arti musices: hrvatski muzikološki zbornik*, 47, 1–2, 27–78.
- Čoralić, L. & M. Katušić (2014):** Bokelj Josip Balović (1728.–1793.) – zapovjednik mletačkih ratnih brodova u drugoj polovici 18. stoljeća. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 56, 157–179.
- Čoralić, L. & M. Katušić (2015):** Vojnici iz Ugarske u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama u 18. stoljeću. *Scrinia Slavonica: godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, 15, 89–111.
- Čoralić, L. & M. Katušić (2016):** Šibenčani u mletačkim prekojadranskim kopnenim postrojbama (18. stoljeće). *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 58, 147–190.
- Darovec, D. (1994):** *Notarjeva javna vera: notarji in vicedomini v Kopru, Izoli in Piranu v obdobju Beneške republike*. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- Difnik, F. (1986):** *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji*. Split, Književni krug Split.
- Duffy, Ch. (1979):** *Siege Warfare. The Fortress in the Early Modern World 1494–1660*. London, Henley, Routledge, Kegan Paul.
- Duffy, M. (1980):** Introduction. U: Duffy, M. (ur.): *The Military Revolution and the State 1500–1800*. Exeter, Exeter University Press, 1–9.
- Grbavac, B. (2008):** Notari kao posrednici između Italije i Dalmacije – studije, službe, seobe između dvije obale Jadrana. *Acta Histriae*, 16, 4, 503–526.
- Jačov, M. (1991):** *Le guerre Veneto-Turche del XVII in Dalmazia*. Venezia, Atti e memorie della Società di storia patria.
- Jelić, R. (1959):** Stanovništvo Zadra u drugoj polovici XVI. i početkom XVII. st. gledano kroz matice v jenčanih. *Starine*, 49, Zagreb, 349–509.
- Johnson, J. J. (2011):** *Venice Incognito: Masks in the Serene Republic*. Berkley, Los Angeles, University of California Press.
- Kolanović, J. & M. Križman (ur.) (1997):** *Statua Iadertina / Zadarski statut*. Zadar, Zagreb, Ogranak Matice hrvatske, Hrvatski državni arhiv.
- Ladić, Z. (2014):** O procesu demokratizacije u pisanju kasnosrednjovjekovnih privatno-pravnih bilježničkih isprava u istočno-jadranskim komunama. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 32, Zagreb, 39–66.
- Madunić, D. (2012):** *Defensiones Dalmatiae: Governance and Logistics in the Venetian Defensive System in Dalmatia During the War of Crete (1645–1669)*. Doktorska disertacija. Budimpešta, Central European University.
- Markulin, N. (2014):** *Mletačka vojna organizacija u Dalmaciji i Boki od Morejskog rata (1684.–1699.) do Požarevačkog mira 1718*. Doktorska disertacija. Zadar, Sveučilište u Zadru.

- Mayhew, T. (2006):** *Soldiers, Widows and Families: Social and Political Status of the Professional Warriors of the Venetian Republic (1645–1718)*. U: Waaldijk, B. (ur.): *Professions and Social Identity. New European Historical Research on Work, Gender and Society*. Pisa, Edizioni Plus, 89–101.
- Mayhew, T. (2008):** *Dalmatia between Ottoman and Venetian Rule*. Contado di Zara 1645–1718. Roma, Viella.
- Mayhew, T. (2009):** Mletački vojnik na istočnoj obali Jadrana za Kandijskog rata (1645.–1669.). U: Rokсандić D. & D. Agičić (ur.): *Spomenica Josipa Adamčeka*. Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Odsjek za povijest, 243–262.
- McNeill, W. H. (1982):** *The Pursuit of Power: Technology, Armed Force and Society since A.D. 1000*. Chicago, The University of Chicago Press.
- Mayhew, T. (2013):** Prodaja roblja na Jadranu u 17. stoljeću. *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*, 1, 1, prosinac, Zadar, 107–118.
- Mortimer, G. (2002):** *Eyewitness Accounts of the Thirty Years War 1618–48*. Houndmill, Basingstoke, Hampshire, New York, Palgrave.
- Novak, G. (ur.) (1972):** *Commissiones et relationes Venetae, VII. Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, 50. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Novak, G. (1977):** *Commissiones et relationes Venetae, VIII. Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, 51. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Novak, M. (1965):** Zadar glavni grad mletačke Dalmacije i Albanije, Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, XI–XII, 187–202.
- Pedani Fabris, M. P. (1996):** „Veneta auctoritate notarius“. *Storia del notariato veneziano (1514–1797)*. Milano, Dott. A. Giuffrè Editore.
- Pederin, I. (1990):** Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409.–1797.). Dubrovnik, Časopis „Dubrovnik“.
- Pollak, M. (2014):** *Cities at War in Early Modern Europe*. New York, Cambridge University Press.
- Raukar, T., Petricioli, I., Švelec, F. & Š. Peričić (1987):** Zadar pod mletačkom upravom. Zadar, Filozofski fakultet Zadar.
- Solitto, V. (1989):** *Povijesni dokumenti o Istri i Dalmaciji*. Split, Književni krug Split.
- Stanojević, G. (1958):** Dalmacija u doba Kandijskog rata (1645.–1669.). *Vesnik Vojnog muzeja Jugoslovenske narodne armije* 5, 2, 93–182.
- Stanojević, G. (1970):** *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI–XVIII vijeka (ćir.)*. Beograd, Izdanje Istorijskog instituta.
- Tallet, F. (2003):** *War and Society in Early Modern Europe 1495–1715*. London, New York, Routledge.
- Traljić, S. M. (1959):** Tursko-mletačko susjedstvo na zadarskoj krajini XVII stoljeća. Radovi Instituta JAZU u Zadru, 4–5, 409–429.
- Traljić, S. M. (1973):** Tursko-mletačke granice u Dalmaciji u XVI. i XVII. stoljeću. Radovi Instituta JAZU u Zadru, 20, 447–458.

- Vrandečić, J. (2001):** The ‘military revolution’ in sixteenth and seventeenth-century Dalmatia. U: Rajšp, V. et al. (ur.): Melikov zbornik: Slovenci v zgodovini in njihovi srednjevropski sosedje. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, 293–310.
- Vrandečić, J. (2013):** Borba za Jadran u ranom novom vijeku: mletačko-osmanski ratovi u venecijanskoj nuncijaturi. Split, Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest.
- Vries, J. de (2007):** European Urbanization 1500–1800. London, New York, Routledge.
- Wilson, P. (1999):** European warfare 1450–1815. U: Black, J. (ur.): War in the Early Modern World. London–New York: Routledge, 177–205.
- Žmegač, A. (2009):** Bastioni jadranske Hrvatske. Zagreb, Školska knjiga, Institut za povijest umjetnosti.